

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2021. – Т. 43. – С. 64-82
DOI: 10.31861/mhpi2021.43.64-82

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2021. – Volume. 43. – pp. 64-82
DOI: 10.31861/mhpi2021.43.64-82

УДК 327:351.746.1](438+47+57)«1956/1989»

© Arkadiusz Ślabig¹

Formy współdziałania Służby Bezpieczeństwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego Związku Radzieckiego „na odcinku” ukraińskim w latach 1956–1989

Ze względu na swój międzynarodowy aspekt, problematyka ukraińska była obszarem współpracy między Służbą Bezpieczeństwa (SB) Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW) Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL) i Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (KGB) Związku Radzieckiego. Do współdziałania zaangażowano służby kontrwywiadowcze, departamenty zwalczające opozycję polityczną oraz tzw. dywersję ideologiczną i polityczną, a także departamenty kontrolujące życie religijne. W pierwszej połowie lat 70. także Zarząd Wydziałów Specjalnych KGB przy Północnej Grupie Wojsk Radzieckich (w Polsce) wziął udział w operacjach specjalnych przeciw Ukraińcom.

Projektowanie wspólnych działań operacyjnych oraz wymianę poglądów i informacji ułatwiły spotkania robocze organizowane w miastach stołecznych i na przejściach granicznych. Jedno z pierwszych udokumentowanych spotkań w kwestii ukraińskiej, po okresie „odwilży” politycznej, miało miejsce w maju 1958 roku, ostatnie zaś na przełomie 1988 i 1989 roku w Mińsku na Białorusi. Podstawowy obszar współpracy obejmował: inwigilację i dezintegrację ukraińskiej emigracji (głównie rywalizujące grupy ruchu nacjonalistycznego), ściganie ukraińskich zbrodniarzy wojennych i kolaborantów, którzy uniknęli odpowiedzialności, inwigilację ukraińskich obywateli PRL podejrzanych o prowadzenie „działalności nacjonalistycznej”, sygnalizowanie zagrożeń dla bezpieczeństwa państwa generowanych przez ludność ukraińską oraz standardowe uzupełnianie i weryfikację materiałów archiwalnych dotyczących kontrolowanych osób.

Działania operacyjne służb specjalnych Polski i Związku Radzieckiego wymagały zaangażowania tak zwanych osobowych źródeł informacji, czyli tajnych współpracowników. Byli to obywatele polscy i sowieccy narodowości ukraińskiej, mający licznych krewnych i znajomych w Polsce, Związku Radzieckim i krajach zachodnich. Pozwalało im to na przekraczanie granic państwowych, mimo restrykcyjnych przepisów paszportowych. Służba Bezpieczeństwa pozyskała ich do współpracy grożąc uwięzieniem, kompromitacją, wyrzuceniem z pracy lub ze studiów. Oferowano też wsparcie w znalezieniu pracy lub mieszkania, a także umożliwiano odnowienie kontaktów z krewnymi za granicą. Były to skuteczne narzędzia manipulowania agenturą.

Słowa kluczowe: Służba Bezpieczeństwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Komitet Bezpieczeństwa Państwowego Związku Radzieckiego, Ukraińcy, ukraińska emigracja, inwigilacja.

Форми співробітництва між Службою Безпеки Польської Народної Республіки та Комітетом державної безпеки Радянського Союзу з українського питання у 1956-1989 рр.

Завдяки своєму міжнародному аспекту українське питання було сферою співпраці між Службою безпеки (СБ) Міністерства внутрішніх справ (МВС) Польської Народної Республіки (ПНР) та Комітетом державної безпеки (КДБ) Радянського Союзу. До співпраці були залучені служби контррозвідки, управління боротьби з політичною опозицією та так звані ідеологічними та політичними диверсіями, а також відділи, що контролювали релігійне життя. У першій половині 1970-х років у спеціальних операціях проти українців брали участь і спеціальні відділи Управління КДБ при Північній групі радянських військ (у Польщі).

¹ Profesor, doktor habilitowany nauk humanistycznych w dziedzinie historii, Instytut Historii, Akademia Pomorska w Słupsku, Polska. E-mail: arkadiusz.slabig@apsl.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-9089-302X>.

Розробці спільних оперативних заходів, а також обміну думками та інформацією сприяли робочі зустрічі, які організовувались в столицях та на прикордонних пунктах. Одна з перших задокументованих зустрічей з українського питання, після періоду політичної «відлиги», відбулася в травні 1958 р., а остання – на рубежі 1988 та 1989 рр. у Мінську, Білорусь. Основна сфера співпраці охоплювала: інвіліяцію та дезінтеграцію українських емігрантських угруповань (головним чином конкуруючих груп націоналістичного руху), переслідування українських військових злочинців та колаборантів, які уникнули відповідальності, нагляд за громадянами України, які підозрювались у веденні «націоналістичної діяльності», виявлення загроз державній безпеці, яка походила від українського населення, а також поточне доповнення та перевірку архівних матеріалів щодо підконтрольних осіб.

Оперативна діяльність спецслужб Польщі та Радянського Союзу вимагала залучення так званих джерел особистої інформації, тобто секретних співробітників. Вони були польськими та радянськими громадянами української національності, з численними родичами та друзями у Польщі, Радянському Союзі та західних країнах. Це дозволило їм перетинати державні кордони, незважаючи на обмежувальні закони щодо паспортів. Служба безпеки вербувала їх для співпраці, погрожуючи арештами, компроматом, звільненням з роботи чи навчання. Також пропонувалась підтримка у пошуках роботи чи квартири, або поновленню контактів з родичами за кордоном. Це були досить ефективні знаряддя для маніпулювання агентами.

Ключові слова: Служба Безпеки Польщі, Комітет державної безпеки СРСР, українці, українська еміграція, інвіліяція.

Forms of Cooperation Between the Polish Security Service and the State Security Committee of the Soviet Union on the Ukrainian Issue in the Years 1956–1989

Due to its international aspect, the Ukrainian issue became the subject of cooperation between the Security Service (SB) of the Ministry of Internal Affairs (MSW) of the Polish People's Republic (PRL) and the State Security Committee (KGB) of the Soviet Union. Cooperation involved counterintelligence services, departments to destroy the political opposition and the so-called ideological and political subversion, and departments controlling religious life. In the first half of the 1970s, the Management of Special Departments of the KGB at the Northern Group of Soviet Forces (in Poland) also took part in special operations against Ukrainians.

The design of joint operational activities as well as the exchange of views and information was facilitated by working meetings organized in capital cities and at border crossings. One of the first documented meetings on the Ukrainian question after the period of the political “thaw” was held in May 1958, and the last, most likely at the turn of 1988 and 1989, in Minsk, Belarus. The basic areas of cooperation include: surveillance and disintegration of Ukrainian emigration (mainly rival factions of the nationalist movement), prosecuting Ukrainian war criminals and collaborators who avoided responsibility, surveillance of Ukrainian citizens of the Polish People's Republic suspected of carrying out “nationalist activities”, signaling threats to the security of the state generated by Ukrainian population as well as standard completion and verification of archival materials concerning the controlled persons.

The operational activities of the secret services of Poland and the Soviet Union required the involvement of so-called personal information sources, i.e. secret collaborators. They were Polish and Soviet citizens of Ukrainian nationality, with numerous relatives and friends in Poland, the Soviet Union and Western countries. This allowed them to cross state borders, despite restrictive passport regulations. The Security Service recruited them to cooperate by threatening with imprisonment, embarrassment, and dismissal from work or studies. Support was also offered in finding a job or a flat, and it was also possible to renew contacts with relatives abroad. These were effective tools for manipulating agents.

Keywords: Security Service of the Polish People's Republic, State Security Committee of the Soviet Union, Ukrainians, Ukrainian emigration, surveillance.

Sformułowanie problemu naukowego i jego znaczenie

Mimo ekspansji terytorialnej Związku Radzieckiego i masowych przesiedleń ludności w latach 1944–1946, Ukraińcy nadal tworzyli zwarte, liczące łącznie ponad 200 tys. osób, skupiska na terenie Polski. Tym samym zagadnienie ukraińskie z konieczności stało się jedną z wielu płaszczyzn współdziałania funkcjonujących po obu stronach granicy na Bugu rozmaitych segmentów władzy, w tym służb specjalnych. Na ich optykę w postrzeganiu kwestii ukraińskiej negatywny wpływ miało uwikłanie części Ukraińców w działalność antykomunistycznego (ale też antypolskiego) ruchu nacjonalistycznego i kolaborację z nazistowskimi władzami okupacyjnymi, łączącą się częstokroć z udziałem w zbrodniach wojennych. Równie istotnym czynnikiem było też przeświadczenie o stałej presji ze strony ukraińskich ośrodków emigracyjnych, prowadzących ofensywę propagandową przeciwko władzom komunistycznym, doraźnie współdziałających ze służbami wywiadowczymi państw zachodnich. Tym samym mieszkający na wschód od „żelaznej kurtyny” Ukraińcy byli dla aparatu bezpieczeństwa swego rodzaju wrogiem wewnętrznym, który w razie światowego konfliktu mógł stać się bazą wywiadowczą i dywersyjną przeciwko ZSRR i Polsce.

Wymienione przesłanki spowodowały, że polskie i radzieckie komunistyczne służby specjalne intensywnie współpracowały na płaszczyźnie ukraińskiej aż do upadku „realnego socjalizmu” w kraju nad Wisłą. Niniejsza tematyka uzupełnia obraz uwikłania Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w system zależności od Związku Radzieckiego. Ilustruje przede wszystkim dyspozycyjność polskiej „bezpieki” wobec „przyjaciół” (jaki ich nazywano w dokumentach) z KGB.

Analiza ostatnich badań na ten temat

Jako pierwsi problem współpracy polsko-radzieckiej na polu rozpracowania Ukraińców po 1956 roku zasygnalizowali Marcin Majewski² i Igor Hałagida³. Trzeba jednak zaznaczyć, iż podstawowy trzon ich publikacji dotyczył operacji realizowanych we wcześniejszym okresie, umownie zwanym stalinowskim. Nieco później ważne informacje na temat wspólnej aktywności „bratnich” służb na polu ukraińskim zamieścił w swej monografii poświęconej Ukraińskiemu Towarzystwu Społeczno-Kulturalnemu Jarosław Syrnyk⁴. W 2011 roku wiele nowych interesujących danych przytoczyli w pojedynczych artykułach Magdalena Semczyszyn⁵, Krzysztof Sychowicz⁶ i wspomniany już Marcin Majewski⁷. W 2016 roku Arkadiusz Słabig w zbiorze źródeł edytował kilkanaście wybranych dokumentów ilustrujących współpracę na linii Służba Bezpieczeństwa – Komitet Bezpieczeństwa

² Majewski, M. (2005), Teodor Dak i operacja „Pajaki”, Motyka, G. (red.), Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989): Z warsztatów badawczych, Warszawa: Warszawa–Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 207–247.

³ Hałagida, I. (2005), Prowokacja „Zenona”. Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie „C-1” przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954), Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 268–269.

⁴ Syrnyk, J. (2008), Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990), Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 203–204.

⁵ Semczyszyn, M. (2011), „Z przyjacielskim pozdrowieniem!”: Charakterystyka wybranych dokumentów z zasobu IPN w Warszawie dotyczących współpracy MSW PRL z KGB ZSRR, Syrnyk, J. (red.), Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989), Warszawa–Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 327–339.

⁶ Sychowicz K. (2011), Współpraca KGB USSR z MSW Polski w rozpracowywaniu środowiska byłych członków OUN i UPA w latach 1959–1969, Syrnyk, J. (red.), Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989), Warszawa–Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 340–350.

⁷ Majewski, M. (2011), Służba Bezpieczeństwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec ośrodków zagranicznych ukraińskich organizacji nielegalnych, Syrnyk, J. (red.), Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989), Warszawa–Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 325.

Państwowego⁸. Dokumenty te zostały wykorzystane w opublikowanej dwa lata później pracy analizującej inwigilację środowiska ukraińskiego w Polsce Ludowej w całym okresie powojennym⁹.

Sformułowanie celu i założeń artykułu

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie głównych obszarów współpracy komunistycznych służb specjalnych Polski i Związku Radzieckiego w latach 1956–1989 w kwestii rozpracowania ludności ukraińskiej. Ramy czasowe otwiera okres tzw. odwilży politycznej, która zaowocowała przekształceniami strukturalnymi aparatu bezpieczeństwa w Polsce, rezygnacją z masowego terroru jako narzędzia sprawowania władzy i zauważalnym poszerzeniem swobód obywatelskich, w tym rozluźnieniem przepisów paszportowych. Artykuł doprowadzono do 1989 roku, kiedy to rozpoczęto proces demokratyzacji i dekomunizacji systemu politycznego w Polsce, a także stopniowej likwidacji więzi z Moskwą. Polski aparat bezpieczeństwa znacznie ograniczył wówczas swoją aktywność na polu rozpracowania ludności próbując dopasować się do nowej rzeczywistości.

W artykule podjęto próbę nakreślenia schematu kompetencyjnego widocznego we współpracy SB i KGB, dokonania jej oceny, a także wskazania podstawowych obszarów współdziałania: rozpracowania emigracji ukraińskiej, wspólnej inwigilacji obywateli polskich narodowości ukraińskiej podejrzewanych o działalność nacjonalistyczną lub wywiadowczą i ścigania zbrodniarzy wojennych. Niniejsza praca jest zaledwie wstępem do zagadnienia, którego pełen opis będzie możliwy jedynie po uzyskaniu dostępu do dokumentów KGB zgromadzonych w archiwach rosyjskich.

Próba nakreślenia schematu kompetencyjnego i oceny współpracy

Ze względu na swój międzynarodowy aspekt problematyka ukraińska stała się przedmiotem bezpośredniego współdziałania przede wszystkim centralnych struktur Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW) PRL i republikańskich (ukraińskich) KGB (*Komitiet Gosudarstwiennoj Biezopasnosti*) (zob. tabela 1.). Były to departamenty (w nomenklaturze radzieckiej zarządy) odpowiedzialne za ochronę kontrwywiadowczą PRL i ZSRR, zwalczanie opozycji politycznej i tzw. dywersji ideologiczno-politycznej oraz kontrolujące życie religijne. W pierwszej połowie lat 70. do współpracy w kwestii ukraińskiej włączono Zarząd Wydziałów Specjalnych KGB przy Północnej Grupie Wojsk Radzieckich (określany w dokumentach po prostu jako kontrwywiad PGWAR lub JAR). Przedstawiciele wymienionych ogniw służb specjalnych decydowali o podjęciu najważniejszych wspólnych działań operacyjnych i koordynowali wszystkie lokalne (wojewódzkie/powiatowe) rozpracowania, w których przewijali się obywatele PRL, ZSRR i państw zachodnich.

Przydzielenie zagadnienia ukraińskiego określonym strukturom aparatu bezpieczeństwa PRL i ZSRR rzutowało nie tylko na wytyczanie kierunku działań operacyjnych, ale też na kreowanie obrazu zagrożenia. Do 1967 r. (czyli w okresie współpracy z Zarządem II KGB, czyli kontrwywiadem) główne niebezpieczeństwo upatrywano w podejmowaniu przez ośrodki emigracyjne „prób wykorzystania wszelkich możliwości w kierunku zorganizowania na terytorium USRR sieci organizacyjno-wywiadowczej”. Wskazywano tu na próby uzyskiwania od Ukraińców przebywających czasowo na Zachodzie informacji o sytuacji w USRR i PRL oraz wysiłki na rzecz zwerbowania ich do pracy konspiracyjnej i szpiegowskiej. Nieco mniejsze znaczenie przywiązywano do angażowania przybyszy z państw komunistycznych do „szerzenia w USRR i PRL ideologii nacjonalistycznej”¹⁰.

Włączenie do łańcucha współpracy Zarządu V KGB, czyli ognia zwalczającego „dywersję ideologiczno-polityczną” (1967 r.), wyraźnie zmieniło ocenę zagrożenia. Tym razem sugerowano, że ukraińskie ośrodki na nacjonalistyczne na Zachodzie podejmowały aktywne wysiłki na rzecz pozyskania tzw. elementów nacjonalistycznych do wrogiej działalności przeciwko ZSRR oraz „podsuwały” Ukraińcom w Polsce „hasła i żądania” dotyczące: powrotu na dawne ziemie, zwrotu skonfiskowanej własności i wypłaty odszkodowań, rewizji procesów członków podziemia

⁸ Słabig, A. (2016), *Kwestia ukraińska w działalności Służby Bezpieczeństwa PRL. Dokumenty i materiały*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 133 i n.

⁹ Idem, (2018), „Sytuacja jest w naszych rękach”. Działania aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944 – 1989, Słupsk: Wydawnictwo Akademii Pomorskiej w Słupsku, s. 335–354.

¹⁰ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej – AIPN), sygn. 0296/138/4, Notatka dotycząca problemów proponowanych do omówienia na spotkaniu przedstawicieli organów MSW PRL i KBP USRR, 14 V 1966, k. 47.

nacjonalistycznego i odbudowy hierarchii greckokatolickiej. Za podstawowe formy „wrogiej działalności ośrodków w sferze ideologicznej” uznano: masowe nasyłanie do kraju druków bezdebitowych, oddziaływanie za pośrednictwem rozgłośni „Swoboda”, przekazywanie pomocy materialnej weteranom podziemia i zwolennikom ruchu nacjonalistycznego, prowadzenie rozmów z obywatelami Polski obejmujących m.in. kwestie wywiadowcze. Równocześnie zwrócono uwagę, że organizacje nacjonalistyczne poczęły lansować tezę, że „nie będą prowadzić bezpośredniej działalności organizacyjnej i wywiadowczej przeciw PRL, gdyż mogłoby to utrudnić ich wrogą działalność wymierzoną przeciwko ZSRR przy wykorzystaniu obywateli polskich narodowości ukraińskiej”¹¹.

Tabela 1.

Współpraca struktur MSW PRL i KGB ZSRR w kwestii ukraińskiej w latach 1956–1989.

Lata	MSW PRL	KGB
1956–1965	Wydział V Departamentu II Wydział III Departamentu III	Zarząd II KGB USRR
1965–1967	Wydział III Departamentu III	Zarząd II KGB USRR
1967–1972	Wydział III Departamentu III	Zarząd V KGB USRR
1972–1983	Wydział II Departamentu III Wydział III Departamentu IV	Zarząd V KGB USRR Zarząd Wydziałów Specjalnych KGB przy Północnej Grupie Wojsk Radzieckich
1983–1989	Wydział V Departamentu III Wydział VI Departamentu IV	Zarząd V KGB USRR Zarząd Wydziałów Specjalnych KGB przy Północnej Grupie Wojsk Radzieckich

Źródło: Opracowanie własne

Projektowaniu wspólnych działań operacyjnych, wymianie poglądów i informacji służyły spotkania i narady robocze organizowane w miastach stołecznych i na przejściach granicznych. Jedno z pierwszych udokumentowanych spotkań w kwestii ukraińskiej po okresie „odwilży” politycznej odbyło w maju 1958 r., a ostatnie najprawdopodobniej na przełomie 1988 i 1989 r. w Mińsku białoruskim. Można podejrzewać, że stosunkowo najczęściej konferowano w latach 1965–1970 (w 1970 r. aż czterokrotnie), w okresie dynamicznego rozwoju gier operacyjnych z ukraińską emigracją¹². Są to tylko przypuszczenia, gdyż niemal całkowicie brakuje dokumentacji na ten temat po 1973 r.

Na bieżąco, niezależnie od oficjalnych spotkań, wzajemnie przekazywano informacje o najważniejszych faktach, wydarzeniach i zjawiskach związanych z aktywnością Ukraińców¹³. W

¹¹ AIPN, sygn. 0296/111/3, Informacja dotycząca współdziałania Departamentu III MSW z Zarządem V KBP ZSRR, kwiecień 1972, k. 138–141. Prowadzenie „dywersji ideologiczno-politycznej” przypisywano: Nacjonalno-Trudowej Sojuzowi (NTS), Radiu Wolna Europa, Radiu Swoboda oraz ośrodkom socjaldemokratycznym, trockistowskim, „dogmatyczno-prochińskim” i „rewizjonistyczno-syjonistycznym” (Ibid., Ocena sytuacji polityczno-społecznej i ekonomicznej kraju oraz kierunków zagrożenia ze strony ośrodków dywersji ideologiczno-politycznej. Materiał do rozmów z przedstawicielami KBP (Moskwa 18–22 czerwca 1973 r.), czerwiec 1973, k. 276–277.

¹² AIPN, sygn. 0296/138/3, k. 5–169; AIPN, sygn. 0296/138/4, k. 7–286; AIPN, sygn. 0296/111/3, k. 19–282; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku (dalej – AIPN Bi), sygn. 01/111/4, Pismo zastępcy naczelnika Wydziału III WUSW w Suwałkach do zastępców szefów ds. SB RUSW w Gołdapi, Węgorzewie i Giżycku, 12 XII 1988, k. 9–10.

¹³ W październiku 1958 r. przekazano „towarzyszom radzieckim” notatki dotyczące: „wrogiej nacjonalistycznej działalności w środowiskach ukraińskich na terenie PRL”, pobytu delegacji Łemków amerykańskich, „metod walki prowadzonej z prawosławiem przez nacjonalistów ukraińskich” oraz „ukraińskich nacjonalistów J. Grysiaka i A. Puszkara oraz ich kontaktu Stefana Kozaka przebywającego na studiach w Kijowie” (AIPN, sygn. 0296/138/3, Wykaz dokumentów przekazanych przez przedstawicieli Departamentu III Służby Bezpieczeństwa

latach 1969–1971 łącznie wymieniono pięćset notatek (zob. tabela 2.), z tego niemal 70 proc. dotyczyło problematyki ukraińskiej (reszta poświęcona była zagadnieniom litewskim, białoruskim, żydowskim i rosyjskim)¹⁴. Wśród nich znalazło się 13 obszernych informacji agenturalnych¹⁵ udostępnionych KGB, obrazujących sytuację w organizacjach emigracji ukraińskiej. Za niektóre, zapewne najcenniejsze, uzyskano specjalne podziękowania. ustalenie danych, obserwację zewnętrzną i agenturalną wybranych osób oraz instalowanie podsłuchu pomieszczeń. Przyznawano, że część spraw wymagała dużych nakładów pracy operacyjnej, technicznej oraz środków finansowych

Tabela 2.

**Wymiana notatek służbowych dotyczących problematyki „dywersji ideologicznej”
w latach 1969–1971.**

Okres	1969		1970		I kwartał 1971		Razem	
	Wysła no do KGB	Otrzym ano z KGB	Wysłano do KGB	Otrzym ano z KGB	Wysła no do KGB	Otrzym ano z KGB	Wysła no do KGB	Otrzym ano z KGB
Kierunek wymiany notatek służbowych								
Ogółem liczba przekazanych notatek	123	129	114	129	17	27	254	285
W tym liczba notatek dotyczące nacjonalizmu ukraińskiego	84	81	73	76	14	15	171	172

Źródło: AIPN, sygn. 0296/111/3, Informacje z wykonania przez Departament III zadań wynikających z porozumienia Kierownictwa MSW PRL z Komitetem Bezpieczeństwa Publicznego RM ZSRR, kwiecień 1971, k. 84–85.

Z omawianego krótkiego okresu 1969–1970 posiadamy też dane dotyczące wizyt służbowych funkcjonariuszy KGB w Polsce i SB w ZSRR (zob. tabela 3.). Można podejrzewać, że ich najważniejszym celem była „opieka” nad agenturą wysyłaną z określonym zadaniem do sąsiedniego kraju oraz działania werbunkowe podejmowane wobec ukraińskich obywateli państw kapitalistycznych. Ze względu na nierówność „partnerstwa” i ograniczenia w przyjazdach cudzoziemców do ZSRR, przy względnym otwarciu granic PRL, dominowały wizyty „towarzyszy radzieckich”. Wyjazdy funkcjonariuszy SB na Wschód były znacznie rzadsze, ograniczone do kurateli nad tajnymi współpracownikami.

MSW PRL na odbytych spotkaniach z przedstawicielami Komitetu Bezpieczeństwa Publicznego przy Radzie Miinistrów USRR, 31 X 1958, k. 32).

¹⁴ AIPN, sygn. 0296/111/3, Informacje z wykonania przez Departament zadań wynikających z porozumienia Kierownictwa MSW PRL z Komitetem Bezpieczeństwa Publicznego RM ZSRR, kwiecień 1971, k. 84–85.

¹⁵ Informacje pochodziły od tajnych współpracowników o ps.: „Wołyński”, „Zenek”, „Sławek”, „Przemyski”, „Tuła”, „Honta”, „Tomek”, „Jerzy”, „Sławski”.

¹⁶ Sprawy te nosiły kryptonimy: Legat”, „Operator”, „Centrala”, „Tania”, „Historyk”, „Sondeckis”, „Smadycz”, „A1”, „Iwanienko”.

¹⁷ Ibid., k. 86–89.

Tabela 3.

Wzajemne wizyty służbowe funkcjonariuszy KGB i SB MSW PRL w latach 1969–1970.

Rok	1969		1970	
	Funkcjonariusze KGB w Polsce	Funkcjonariusze SB w ZSRR	Funkcjonariusze KGB w Polsce	Funkcjonariusze SB w ZSRR
Wizyty służbowe				
Liczba funkcjonariuszy	10	4	11	7
Długość pobytu	109 dni	27dni	112 dni	18 dni

Źródło: AIPN, sygn. 0296/111/3, Informacje z wykonania przez Departament zadań wynikających z porozumienia Kierownictwa MSW PRL z Komitetem Bezpieczeństwa Publicznego RM ZSRR, kwiecień 1971, k. 84–85.

Choć w podsumowaniu jednego z dokumentów stwierdzono: „Dotychczasową współpracę Przedstawiciele MSW PRL wskazywali na brak koordynacji w rozpracowaniu osób zajmujących kierownicze stanowiska w ośrodkach nacjonalistycznych i nierównomierność w obustronnym procesie przekazywania informacji agenturalnych dotyczących najważniejszych organizacji emigracyjnych. Przekazując na bieżąco doniesienia agenturalne dotyczące ruchu nacjonalistycznego za granicą nie zawsze mogli liczyć na wzajemność strony radzieckiej¹⁹. „Towarzyszy” z Kijowa pośrednio też obarczono odpowiedzialnością za pasywność gry operacyjnej z banderowcami. Mimo upomnień funkcjonariusze KGB nie zadbali o systematyczne przesyłanie przez agenturę „odpowiednio przygotowanych materiałów dezinformacyjnych”, druków z drugiego obiegu i oficjalnych wydawnictw. Wskutek tego, jak sugerowali pracownicy SB, emigranci wstrzymali wysyłanie emisariuszy i literatury, a przedstawicielom „siatki” działającej w Polsce i na Ukrainie zarzucali bezczynność²⁰. Popelnione przez funkcjonariuszy KGB błędy w działaniach operacyjnych, obejmujące dekonspirację agentury i fiasko w werbunku jednego z działaczy melnykowskich, skutkowało czasowym przerwaniem „dopływu informacji o kierunkach zainteresowań i działań ośrodka PUN [Prowid Ukraińskich Nacjonalistów]”²¹. Warto na koniec nadmienić, że wysiłki na rzecz uszczelnienia granic i pełnej kontroli wymiany informacji były niweczone przez zmiany polityczne zachodzące w sąsiadujących z ZSRR krajach bloku wschodniego. Wskazywano, że przejściowa liberalizacja systemu politycznego w Czechosłowacji przyczyniła się do „przemycenia” przez obywateli tego państwa materiałów opisujących politykę rusyfikacji i sowietyzacji Ukrainy. Zostały one opublikowane przez emigracyjne oficyny wydawnicze na Zachodzie²².

Rozpracowanie emigracji ukraińskiej

Po 1956 r. w wyniku stopniowej liberalizacji przepisów paszportowych i złagodzenia kontroli korespondencji rozszerzyły się możliwości kontaktów obywateli polskich z obcokrajowcami żyjącymi w różnych systemach politycznych. Miało to ujemny wpływ na szczelność blokady informacyjnej „zabezpieczającej” Związek Radziecki. Przedstawiciele SB i KGB zakładając permanentne zainteresowanie ośrodków emigracyjnych położeniem ludności ukraińskiej w „Kraju Rad” i Polsce

¹⁸ Sprawy te nosiły kryptonimy: „Legat”, „Operator”, „Centrala”, „Tania”, „Historyk”, „Sondeckis”, „Smadycz”, „Al”, „Iwanienko”, k. 86–89.

¹⁹ Jak wynika z późniejszych danych dotyczących rozpracowania krajowych prowodów ZCz OUN, strona radziecka zwlekała z wymianą materiałów, opracowaniem wspólnych przedsięwzięć i podjęciem wysiłków na rzecz pozyskania wytypowanych emigrantów (AIPN, sygn. 0296/138/4, Notatka dotycząca realizacji przedsięwzięć uzgodnionych na spotkaniu w dniach od 6 do 9 września 1966 roku w Kijowie, 1967, k. 144–145).

²⁰ AIPN, sygn. 0236/230, Analiza gry operacyjnej z OUN-Bandery, 1970, k. 113–114.

²¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie (dalej – AIPN Rz), 038/64, t. 6, Notatka służbowa z odbytego spotkania z TW ps. „Sławski”, 26 VI 1972, k. 184–185.

²² Jak informowano w jednym z dokumentów „znany nacjonalista, pracownik naukowy uniwersytetu w Preszowie – Jurij Bacza przemycił na Zachód materiały Iwana Dziuby, które zostały następnie opublikowane w książce pt. *Internacjonalizm czy rusyfikacja?*” (AIPN, sygn. 0236/230, Analiza gry operacyjnej z OUN-Bandery, Warszawa 1970, k. 118).

oraz nieuchronność „przecieku” niepożądanych informacji, przedsięwzięli długofalowe, skomplikowane działania ofensywne. Ich celem było przejęcie już istniejących (lub stworzenie nowych, prowokacyjnych) „kanałów przerzutowych” biegnących przez terytorium Polski z Zachodu na Ukrainę (i na odwrót). Werbunek niezbędnej agentury poprzedziły działania rozpoznawcze mające na celu ustalenie sieci powiązań krewniczych i towarzyskich łączących Ukraińców-emigrantów z ich ziomkami w „krajach demokracji ludowej”. Umiejętne wykorzystanie więzi tego rodzaju pozwalało na niebudzące podejrzeń i zgodne z ówczesnymi przepisami paszportowymi „podstawianie” agentury „wrogim ośrodkom” emigracyjnym i pozostającym pod ich wpływem „niepewnym” środowiskom w Polsce i ZSRR. Dalszy etap działań polegał na pełnym rozpoznaniu organizacji wychodźczych (struktura, obsada personalna, obszary zainteresowań, formy aktywności), infiltracji (w nielicznych przypadkach agentura wchodziła do kierownictwa organizacji), budowie podporządkowanych „bezpieczeństwa” „siatek konspiracyjnych” i „kanałów przerzutowych”, przechwytywaniu przy ich pomocy nielegalnej literatury, środków finansowych i poligraficznych, a w razie potrzeby prowadzenia działań dezinformacyjnych. Kilkakrotnie zdecydowano się na spektakularne, nagłaśniane przez media, finały działań operacyjnych, podczas których funkcjonariusze aparatu bezpieczeństwa wraz agenturą podającą się za „skruszonych” przedstawicieli organizacji nacjonalistycznych ujawniali wybrane szczegóły operacji i kompromitowali zagranicznych „mocodawców”. Wymienić tu należy: oświadczenie Stepana Dżuhały (kwiecień 1966 r.)²³, „sprawę [Jarosława] Dobosza” (czerwiec 1972 r.)²⁴ i zakończenie operacji „Bumerang” (wrzesień 1988 r.)²⁵.

Wspólne działania operacyjne objęły: rywalizujące ze sobą odłamy ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego (zob. tabela 4.): Zagraniczne Formacje Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów

²³ Stepan Dżuhała, weteran SS „Galizien”, członek referatury łączności z krajem ZCz OUN, po powrocie na Ukrainę, podczas konferencji prasowej zorganizowanej 19 kwietnia 1966 r. przez Towarzystwo Łączności Kulturalnej z Ukraińcami za Granicą zrelacjonował i potępił „podstępna i wroga działalność prowadzoną przez OUN-owców przeciwko narodowi ukraińskiemu i brudne metody, jakie stosują państwa imperialistyczne w swej destrukcyjnej działalności przeciwko Związkowi Radzieckiemu” (AIPN, sygn. 0236/95/2, Przedruk artykułu z gazety „Wieści z Ukrainy” nr 16 (402) z kwietnia 1966 r. (tłumaczenie z języka ukraińskiego), k. 328–344).

²⁴ W styczniu 1972 r. funkcjonariusze KGB aresztowali przebywającego na Ukrainie Jarosława Dobosza, obywatela belgijskiego. Znalaziono przy nim kopię publikacji napisanej przez więźnia politycznego Światosława Karawanskiego. W trakcie przesłuchania Dobosz informował o swych kontaktach z ukraińskimi dysydentami (byli to: Wiaczesław Czornowił, Jewhen Swerstiuk, Iwan Switliczny, Leonid Pljusz, Wasyl Stus), a podczas zorganizowanej w czerwcu konferencji prasowej przyznał się do pośredniczenia w kontaktach między antykomunistyczną emigracją a jej „agentami” w USRR. Choć sam został wkrótce deportowany z terytorium ZSRR, jego zeznania przyczyniły się do rozpoczęcia fali aresztowań wśród inteligencji ukraińskiej, której stawiano zarzuty uprawiania „antyradzieckiej propagandy i agitacji”. Opinii publicznej starano się w udowodnić, że wszelkie demonstracje opozycji są inspirowane przez emigracyjne organizacje nacjonalistyczne i zachodnie służby wywiadowcze. Dobosz po powrocie do Belgii zanegował swe poprzednie wypowiedzi tłumacząc je presją władz radzieckich (Antoniuk, Y.M. (2019), „Dobosh Case”: the Biggest Failure of ZCH OUN Security Services in Resistance to KGB Apparatus, *Сумський Історико-Архівний Журнал*. Nr XXXII, s. 20–26).

²⁵ 14 września 1988 r. zorganizowano konferencję prasową, na której wystąpili przedstawiciele KGB (płk. Konstantin Wysocki), SB (mjr Aleksander Minkowicz) oraz przywódca rzekomej siatki ounowskiej na Ukrainie (Światosław Panczyszyn i Jurij Iwanczenko). Ujawnione przez nich informacje, zyskując dzięki mediom duży rezonans, skompromitowały środowiska skupione wokół ZCz OUN. W dokumencie sporządzonym w Departamencie III MSW tak napisano o zakończeniu całego przedsięwzięcia: „Szczególnego podkreślenia wymaga zrealizowana wspólnie z KGB ZSRR wieloletnia gra operacyjna z ukraińskim ośrodkiem nacjonalistycznym OUN, w wyniku której doprowadzono do ujawnienia jego wrogich wobec PRL i ZSRR celów, wykorzystywania terytorium naszego państwa do prowadzenia działalności wymierzonej przeciwko ZSRR. Rozpoznano kanały tajnej łączności, emisariuszy i metody pracy konspiracyjnej. Przejęto znaczne ilości środków finansowych, materiałów propagandowych i środków technicznych” (Zmierch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów, t. 1: (lipiec 1986 – maj 1989), wybór, wstęp i opracowanie Dudek A. (2009), Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, dok. nr 44, Ocena pracy Departamentu III MSW w zakresie zwalczania działalności opozycyjnej i planowane kierunki działalności operacyjnej, 18 XI 1988, s. 355; Hałagida, I. (2005), op. cit., s. 268–269; Wiedieniejew D. W., Bystruchin H. S (2007), Dwobój bez kompromisów. Protyborstwo specpidrozdiliv OUN ta radjańskich syl specoperacij. 1945–1980-ti roky, Kyjiw: K.I.S., s. 410–413).

(*Zakordonni Czastyny Orhanizacji Ukrajniskich Nacjonalistiw, ZCz OUN*)²⁶ kontynuujące linię polityczną Stepana Bandery (stąd nazwa banderowcy, OUN-B); Kierownictwo Ukraińskich Nacjonalistów (*Prowid Ukrajniskich Nacjonalistiw, PUN*)²⁷ skupiające zwolenników Andrija Melnyka (melnykowcy, OUN-M); Organizację Ukraińskich Nacjonalistów za granicą (*OUN-Za kordonom, OUN-z*)²⁸ i znajdujące się pod jej wpływem Zagraniczne Przedstawicielstwo Ukraińskiej Głównej Rady Wyzwoleńczej (*Zakordonne Predstawnyctwo Ukrajniskoji Hołownoji Wyzwolnoji Rady, ZP UHWR*)²⁹; działające w poszczególnych krajach mniejsze struktury polityczne³⁰, społeczne³¹, naukowe³² i charytatywne³³, a także hierarchów i ośrodki kształcenia Kościoła greckokatolickiego zdelegalizowanego w ZSRR i krajach satelickich³⁴.

²⁶ W ich skład wchodziłi dawni członkowie OUN i Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) oraz weterani SS „Galizien”. Siedzibą organizacji było Monachium. ZCz OUN wydawały swój periodyk „Szlach Peremohy”. Mimo odejścia w połowie lat pięćdziesiątych części aktywu, wciąż była to najliczniejsza i najbardziej prężna ukraińska organizacja emigracyjna, która wywierała silny wpływ na inne struktury wychodźstwa

²⁷ W okresie powojennym określano ich także mianem solidarystów (w skrócie OUN[s]). Siedziba PUN mieściła się początkowo w Monachium, lecz z czasem w wyniku rywalizacji z banderowcami przeniesiono ją do Paryża. Tam też od 1948 r. edytowano tygodnik „Ukrajniskie Słowo”. Na podstawie informacji agenturalnych oceniano, iż w gronie krajowych struktur melnykowskich większą żywotnością odznaczały się jedynie ośrodki francuski i amerykański.

²⁸ Do przywódców OUN-z zaliczano: Lwa Rebeta (do 1957 r. przewodniczący, zginął w zamachu), ks. dr Iwana Hryniocha, Mykołę Łebedzia i Myroslawa Prokopa. Wymieniona organizacja redagowała czasopismo społeczno-polityczne pt. „Ukrajniskij Samostijnik”

²⁹ Jej aktyw kierowniczy stanowili Mykoła Łebedź, Bohdan Pidhajny, Jewhen Sztendera, Jurij Łopatyński, Modest Ripecki, Mikołaj Sawczenko i Roman Soroczak. Delegatury ZP UHWR powołano we wszystkich krajach Zachodu z licznym wychodźstwem ukraińskim. W interesującym nas okresie najważniejszymi tytułami prasowymi wydawanymi w Monachium pod patronatem ZP UHWR były: dwutygodnik „Suczasnna Ukrajina”, a po nim (od 1961 r.) miesięcznik polityczno-kulturalny „Suczasnist”.

³⁰ Działania operacyjne kierowano m.in. wobec Związku Ukraińców w Wielkiej Brytanii (SUB) i Komitetu Ukraińców Kanady (KUK).

³¹ Należał do nich ZUDAK – Zjednoczony Ukraińsko-Amerykański Komitet Pomocy.

³² W Sarcelles pod Paryżem mieściła się siedziba Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki, prężnego ośrodka naukowego kierowanego przez Włodzimierza Kubijowicza.

³³ Najczęściej wymieniano Ukraińską Służbę Charytatywno-Medyczną w Monachium.

³⁴ Czyniono wysiłki na rzecz rozpracowania działalności abp. Iwana Buczki, kardynała Josyfa Slipyja oraz Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego św. Klemensa w Rzymie. Na temat skomplikowanego położenia grekokatolików w krajach bloku wschodniego i wymierzonych w nich działań operacyjnych komunistycznego aparatu bezpieczeństwa zob. szerzej Hałagida I.(2008), „Szpieg Watykanu”. Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977), Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 38–283; idem (2009), Działania aparatu bezpieczeństwa PRL wobec greckokatolickiego kapłana ks. mitrata Stefana Dziubiny, Syrnyk J. (red.), Aparat bezpieczeństwa wobec mniejszości narodowych i etnicznych oraz cudzoziemców, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 203–258; idem (2010), Polityka władz komunistycznych wobec Kościoła greckokatolickiego w PRL (etapy i próba ogólnej charakterystyki) [w:] Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim i ziemi lubuskiej w latach 1945–1989, ks. T. Ceynowa i P. Knap (red.), Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 157–210; idem (2011), „A-0”, „Zakon”, „Wichrzyciele” – działania aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec duchowieństwa greckokatolickiego w latach 1944/1945–1956/1957 [w:] Syrnyk, J. (red.), Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989), Warszawa–Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 351–411; Odnowienie duszpasterstwa greckokatolickiego w Polsce 1956–1957: dokumenty (2011), Hałagida, I. (zebrał i opracował), „Bazylikańskie Studia Historyczne”, t. 1, .Warszawa: Wydawnictwo: „Bazyliada”, s. 52–101.

Tabela 4.

Kryptonimy spraw operacyjnych i pseudonimy agentury zaangażowanej w rozpracowanie ukraińskich organizacji emigracyjnych w świetle materiałów ze spotkań roboczych SB i KGB³⁵

Organizacja	Kryptonimy spraw	Agentura SB	Agentura KGB
PUN	„Pajaki” („Wołna”)	„Adam”, „Mariusz”, „Mirosław”	b.d.
	„Solidaryści”	„Mariusz”, „Mirosław”, „Wołyński”, „Irena”, „Sławski”, „Sławek”, „Honta”, „Jan”	„Tania”
	„Uziel”	„Mariusz”	„Michajłow”, „Pamirski”, „Dnieprowski”
	„Propagandyści”	„Violetta”	„Topolow”, „Czarna”
	„Zummier”	„Violetta”	„Olek”
	„Kadrowik”	„Violetta”	„Olek”
ZCz OUN	„Baza”	„Roman”	b.d.
	„Centrala”	„Janek”, „Bolkowski” („Kowalski”), „Tomek”, „Zachar”	„Dubrow”, „Siergiejenko”, „Doński”, „Burza”
	„Derkacze” („Zakierzoncy”)	„Bogusławski”	„Nowy”, „Orlan”
	„Obozriewatiel”	b.d.	„Antonow”
	„Rozwyj”	b.d.	„Jarosz”, „Zofia”
	„Isledowatiel”	b.d.	b.d.
	„Gastroler”	b.d.	b.d.
„Legionier”	„Kowalski”	„Doński”	
OUNz/ZP UHWR	„Oszy”	„Kruk”, „Niko”	b.d.
SUB	„Sosied”	b.d.	„Pieczatnica”

Źródło: Opracowanie własne na podstawie akt AIPN, 0296/138/4, k. 7–285; AIPN, 0236/230, k. 6–396.

Mimo likwidacji w 1960 r. ostatniej grupy kurierskiej wysłanej do USRR³⁶, działacze ZCz OUN nadal snuli plany budowy „kanałów przerzutowych” na Ukrainę, w których funkcjonowanie zamierzano angażować obywateli PRL. Ich zamiary skłoniły funkcjonariuszy KGB i SB do rozpoczęcia operacji, której celem było „przejęcie kontroli operacyjnej nad działalnością ośrodka na kraj i jej paraliżowanie” oraz „wprowadzenie do ośrodka naszej agentury dla narzucania mu dogodnych dla nas kierunków działania”. Tajni współpracownicy SB PRL o pseudonimach: „Bolkowski” (w dokumentach występuje też jako „Kowalski”), „Tomek” (w literaturze określono go pseudonimem „Adam”) dzięki swym kontaktom rodzinnym i zawodowym w Austrii, RFN, Wielkiej Brytanii i na Ukrainie³⁷ zapoznali się z przedstawicielami ruchu banderowskiego – Iwanem Kaszubą (w dokumentach nazwano go „Kain”)³⁸, Iwanem Dmytriwem³⁹, a także prawdopodobnie z jego

³⁵ Poza zestawieniem znalazło się 7 TW („Ostrowski”, „Jadwiga”, „Beskid”, „Francia”, „Szczerba”, „Hajduk”, „Chadejko”) posiadających „realne możliwości wyjazdu na zaproszenie osób związanych z działalnością ośrodka [tj. ZCz OUN]” (AIPN, sygn. 0236/230, Notatka dotycząca ukraińskich ośrodków nacjonalistycznych działających w państwach kapitalistycznych, 20 IV 1965, k. 15). Ich pseudonimy nie pojawiają się w dokumentach z narad SB–KGB.

³⁶ Szerzej na ten temat zob. Hałagida I. (2005), op. cit., s. 267–268.

³⁷ „Bolkowskiego” polecił banderowcom TW ps. „Janek” pozostawiony na wolności uczestnik niefortunnej wyprawy kurierskiej.

³⁸ Był szefem referentury Służby Bezpieczeństwa ZCz OUN.

³⁹ Członek Centralnego Prowodu ZCz OUN.

przywódcami – Jarosławem Stećką⁴⁰ i Stepanem Łenkawskim⁴¹. Za wiedzą służb specjalnych konfidenti przystali na propozycję stworzenia nowych szlaków przerzutowych na Wschód, obejmujących tzw. punkty oparcia i odbioru literatury. „Zwerbowani” przez nich obywatele radzieccy, rekomendowani działaczom banderowskim, byli faktycznie podstawionymi agentami KGB o ps. „Doński” i „Burza”. Zorganizowano tym samym całkowicie kontrolowaną przez służby specjalne państw komunistycznych „siatkę konspiracyjną” zajmującą się przekazywaniem bezdebitowych publikacji, środków pieniężnych i poligraficznych. W zamian za to z Ukrainy na Zachód miały płynąć informacje obrazujące sytuację polityczną, wyznaniową i militarną. Niniejszej grze operacyjnej, trwającej do końca lat 80., SB nadała kryptonim „Centrala”, a KGB „Bumerang”⁴².

Podobny charakter miały operacje dotyczące melnykowskiego odłamu ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego – trwające do 1964 r. rozpracowanie o kryptonimie „Pajaki” (miało swój radziecki odpowiednik „Wołna”) i będące jego kontynuacją działania pod nazwą „Solidaryści”⁴³. Wzięli w nich udział tajni współpracownicy SB: „Mariusz”, „Wołyński” (członek kierownictwa PUN), „Mirosław”, „Violetta”, „Sławski” i „Irena”. I w tym przypadku wymienieni konfidenti, nieświadomi rozmiarów akcji, typowali i rekomendowali działaczom emigracyjnym „pewnych” mieszkańców USRR. Z „Violetką” przebywającą czasowo za wschodnią granicą skontaktowało się aż trzech agentów KGB (wśród nich prawdopodobnie „Tania”), których adresy przekazano działaczom melnykowskim na Zachodzie⁴⁴.

Pomyślnie rozwijające się działania operacyjne skłaniały funkcjonariuszy SB i KGB do podjęcia prób „pozyskania” do współpracy nie tylko własnych obywateli, ale także przedstawicieli aktywnego kierowniczego organizacji emigracyjnych. Prawdopodobnie proponowano im ułatwienia w kontaktach z bliskimi w PRL i USRR. W 1967 r. uwagę skierowano na Mikołaja Fila i Osypa Tiuszko, związanych z niemieckimi i austriackimi strukturami ZCz OUN i Antybolszewickiego Bloku Narodów. Cztery lata później przebywający w Polsce funkcjonariusze KGB czynili wysiłki na rzecz zwerbowania Wołodymira Małynowicza, działacza francuskiej gałęzi OUN-M. Sporadycznie snuto plany uprowadzenia (i zapewne zmuszenia do złożenia kompromitujących oświadczeń) czołowych działaczy nacjonalistycznych. Przy pomocy TW ps. „Bolkowski” („Kowalski”) zamierzano dokonać porwania z terenu Austrii Iwana Kaszuby⁴⁵.

U progu lat 70. dotychczasową aktywność na „odcinku” ukraińskim oceniano w następujących słowach: „Organizowane przez nas przeciwdziałania, konfiskata literatury, rozmowy ostrzegawcze, a głównie skierowanie dywersyjnych działań w kontrolowane przez nas kanały – powodują, że rezultaty antyradzieckiej propagandy wśród Ukraińców, zamieszkałych w Polsce są znikome”⁴⁶. Podstawowe kierunki działań operacyjnych pozostały w następnych latach niezmienione. Sprowadzały się do kontynuowania gier operacyjnych z emigracją banderowską i melnykowską, których celem było: przejmowanie materiałów o bieżącej działalności „ośrodków nacjonalistycznych na kraj i USRR”, ujawnianie „kanałów kontaktowych” oraz nowych form i metod działania, „kanalizowanie działalności ośrodków” na agenturze SB/KGB, a tym samym „ograniczenie ich działalności nacjonalistyczno-wywiadowczej” w Polsce, a także narzucenie „ośrodkom” metod działania komunistycznego aparatu bezpieczeństwa i wreszcie zmuszenie ich do niepublikowania materiałów uzyskanych z PRL i ZSRR poza kuratelą „bezpieki”⁴⁷. Strona polska uznała za celowe zaktywizowanie współdziałania z partnerem radzieckim. Sugerowano „szersze niż dotychczas i skuteczniejsze wykorzystywanie agentury obu stron, terminowe realizowanie uzgodnionych

⁴⁰ Prowidnyk ZCz OUN.

⁴¹ Zastępca prowidnyka ZCz OUN i równocześnie przewodniczący Antybolszewickiego Bloku Narodów (ABN).

⁴² AIPN, sygn. 0236/230, Analiza gry operacyjnej z OUN – Bandery, Warszawa 1970, k. 111–116.

⁴³ Majewski, M. (2005), op. cit.; idem (2011), op. cit., s. 319–322.

⁴⁴ AIPN, sygn. 0236/230, Analiza gry operacyjnej z Prowidem Ukraińskich Nacjonalistów (PUN) w Niemczech Zachodnich, 9 XI 1970, k. 106–109; ibid., Notatka o ukraińskich ośrodkach nacjonalistycznych na Zachodzie, 30 V 1968, k. 202.

⁴⁵ AIPN, sygn. 0236/230, Notatka o ukraińskich ośrodkach nacjonalistycznych na Zachodzie, 30 V 1968, k. 200; ibidem, Analiza gry operacyjnej z OUN-Bandery, 1970, k. 112; AIPN Rz, sygn. 038/64, t. 6, Notatka służbowa z obdytego spotkania z TW ps. „Sławski”, 26 VI 1972, k. 184–185.

⁴⁶ AIPN, sygn. 0296/111/3, Tezy dot. dotyczące ukraińskich ośrodków nacjonalistycznych, 14 V 1970, k. 21.

⁴⁷ Ibid., Załącznik nr 6 do dokumentu: Ocena sytuacji polityczno-społecznej i ekonomicznej kraju oraz kierunków zagrożenia ze strony ośrodków dywersji ideologiczno-politycznej, czerwiec 1973, k. 276–282.

przedsięwzięć i dopracowanie sposobów przygotowania materiałów dezinformacyjnych w celu narzucania ośrodkom wygodnych dla nas kierunków działania”. Proponowano też podjęcie prób zlokalizowania „kanałów kontaktowych” emigrantów wiodących do PRL i ZSRR przez Jugosławię i Rumunię oraz bieżącą wymianę informacji dotyczących cudzoziemców („zasługujących na uwagę”) odwiedzających Polskę i Związek Radziecki. Równocześnie sygnalizowano potrzebę opracowania kolejnych materiałów dezinformacyjnych przeznaczonych dla emigrantów, przygotowujących się do zwołania zjazdów organizacji nacjonalistycznych⁴⁸.

Rozpoznanie i „neutralizacja” ukraińskich organizacji na wychodźstwie stało się też przedmiotem współpracy między Departamentem III MSW a kontrwywiadem wojskowym Północnej Grupy Wojsk Radzieckich⁴⁹. Sugerowano, że ukraińskie „ośrodki nacjonalistyczne” na Zachodzie dążą do nawiązania kontaktów z personelem wojskowym i cywilnym garnizonów radzieckich w Polsce. Miało to służyć zdobyciu wpływów, zbieraniu informacji wywiadowczych, „demoralizowaniu i rozkładaniu jednostek radzieckich poprzez różnego rodzaju akcje dywersyjno-sabotażowe oraz wrogiemu oddziaływaniu ideowo-moralnemu”. Dla emigrantów źródłami informacji mieli też być wyjeżdżający na Zachód obywatele PRL pochodzenia ukraińskiego, których wypytywano o rozmieszczenie, uzbrojenie, dyscyplinę i nastroje w radzieckich wojskach, stosunek do nich ludności polskiej, a także zabezpieczenie granicy z ZSRR. Podczas rozmów zwracano szczególną uwagę na sytuacje konfliktowe nadające się do wykorzystania w celach propagandowo-politycznych. Badano też możliwość izolowania jednostek radzieckich w przypadku zagrożenia bezpieczeństwa międzynarodowego. Policja polityczna PRL kreśląc plany operacyjne sugerowała wykorzystanie tajnych współpracowników o pseudonimach „Sławek”, „Gerwazy”, „Zosia” i „Tomek”, utrzymujących kontakty pośrednie lub bezpośrednie z banderowską emigracją. Mieli oni początkowo sugerować swoim rozmówcom możliwość nawiązania kontaktu z radzieckimi oficerami pochodzenia ukraińskiego, a następnie, w razie podjęcia inicjatywy, rekomendować im podstawionych radzieckich agentów. Tu wskazywano przede wszystkim na „Siergiejewa”, oficera narodowości ukraińskiej, posiadającego rodzinę w Polsce i USA⁵⁰.

Z przełomu lat 70. i 80. pochodzą pewne wzmianki sugerujące wzrost zainteresowania KGB łemkowskimi organizacjami emigracyjnymi. Nieco upraszczając można zaryzykować stwierdzenie, iż zagadnienie to było dotąd wyłączną domeną SB PRL. Niemal nie pojawiało się w materiałach do wspólnych rozmów na szczeblu departamentów z radzieckimi „przyjaciółmi”. Tymczasem w kwietniu 1980 r. doszło do nieoficjalnej rozmowy między upoważnionym przez KGB Pawłem Kohutowem a Teodorem Goczem, znanym działaczem łemkowskim z Polski. Chodziło o zaproszenie prezesa proukraińskiej, nacjonalistycznej Organizacji Obrony Łemkowszczyzny do Czechosłowacji (prawdopodobnie na ukraińsko-rusiński festiwal folklorystyczny w Svidniku), „gdzie odpowiedni przedstawiciele władz radzieckich przeprowadziliby z nim odpowiednie rozmowy zmierzające do zneutralizowania działalności [...] w duchu antyradzieckim”. Pozytywny odbiór niniejszej propozycji miał być zgłoszony z pewnym wyprzedzeniem „w celu właściwego przygotowania się określonych czynników KBP”⁵¹.

Wiele wskazuje na to, że wielkie operacje komunistycznych służb specjalnych prowadzono aż do 1989 r., czyli po spektakularnym finale sprawy „Bumerang”. Wskazuje na to notatka rozesłana do rejonowych komórek SB. W związku z planowanym w Mińsku białoruskim spotkaniem z KGB, poproszono o nadesłanie informacji na temat: „form i metod dywersyjno-propagandowego oddziaływania zachodnich ukraińskich ośrodków nacjonalistycznych na Polskę” stwierdzonych na danym terenie; przypadków organizowania przez ww. ośrodki „kanałów łączności do przetrzutu na teren PRL i ewentualnie ZSRR wydawnictw i instrukcji do prowadzenia wrogiej działalności z wykorzystaniem poczty, kurierów, zaufanych ludzi”; „negatywnych tendencji politycznych występujących w środowisku [ukraińskiej] mniejszości narodowej” i ich związku z przemianami

⁴⁸ Ibid., k. 280.

⁴⁹ Podczas roboczych rozmów Kontrwywiad Północnej Grupy Armii Radzieckiej (dalej – KW PGWAR) reprezentował ppłk. P. Dieniaczenko, a Departament III MSW PRL ppłk. Bogumił Owczarek.

⁵⁰ Ibid., Plan wspólnych przedsięwzięć operacyjnych Departamentu III MSW i kontrwywiadu wojskowego Północnej Grupy Armii Radzieckiej w odniesieniu do ukraińskich ośrodków nacjonalistycznych i NTS na Zachodzie, 16 maja 1973, k. 204–208.

⁵¹ AIPN Rz, sygn. 038/64/3, Informacja sygnalna naczelnika Wydziału III KW MO w Krośnie, 1 IV 1980, k. 261.

zachodzącymi w ZSRR; spraw prowadzonych w środowisku ukraińskim; liczebności i jakości posiadanej agentury oraz możliwości kontrolowania sytuacji; propozycji nt. wprowadzenia efektywnych form wymiany informacji między SB i KGB, m.in. w związku ze zwiększającym się ruchem osobowym obejmującym także strefę przygraniczną⁵².

Wspólna inwigilacja obywateli PRL narodowości ukraińskiej podejrzewanych o działalność nacjonalistyczną lub wywiadowczą

Coraz częstsze spotkania polskich Ukraińców z ich rodakami w USRR lub odbywającymi służbę wojskową na terenie Polski napawały niepokojem funkcjonariuszy KGB. Przybysze z PRL nieoficjalnie krytykujący postępującą sowietyzację i rusyfikację Ukrainy byli postrzegani jako potencjalni emisariusze „ośrodków dywersji ideologiczno-politycznej”. Przekazywane przez agenturę wstępne informacje o szerzeniu „nacjonalistycznych poglądów”, próbach przemycenia nielegalnej literatury (lub rękopisów), czy też kontaktach z bliżej nieokreślonymi organizacjami emigracyjnymi każdorazowo skłaniały aparat bezpieczeństwa do wszczęcia działań operacyjnych⁵³. Przy okazji starano się uniemożliwić osobom „podejrzany” powtórny wyjazd na Wschód. Jak wynika z dokumentów z lat 70. przedstawiciele KGB sugerowali w konkretnych przypadkach anulowanie wpisów w dowodach osobistych uprawniających do przekroczenia granicy. Gdy brakowało ku temu podstaw prawnych funkcjonariusze SB proponowali władzom radzieckim uniemożliwienie przekazania formalnego zaproszenia dla wskazanych obywateli PRL, lub przeprowadzenie szczegółowej kontroli ich bagażu przez służby celne po obu stronach granicy. Stwierdzenie naruszenia przepisów celnych, czy też niewłaściwego zachowania na terytorium ZSRR stanowiłoby podstawę do postulowanego anulowania zezwolenia na wyjazd zagraniczny⁵⁴.

W większości przypadków zasadniczy etap działań operacyjnych miał miejsce na obszarze Polski. Funkcjonariusze wojewódzkich ogniw SB stosowali wobec podejrzanych kontrolę korespondencji, obserwację zewnętrzną, montowali podsłuchy i dokonywali tajnych przeszukań mieszkań. W kolejnym etapie inwigilacji zazwyczaj brała udział agentura KGB, oficjalnie zapraszana przez nieświadomych zagrożenia „figurantów”. Podczas kilku- kilkunastodniowych pobytów konfidenci radzieckiej policji politycznej skrupulatnie badali światopogląd swych bliskich, ewentualną działalność społeczną i rzeczywiste kontakty ze środowiskiem ukraińskim w kraju i za granicą. W zamian za to uzyskiwali od mocodawców możliwość uprawiania drobnego, acz nielegalnego handlu (m.in. złotem i artykułami gospodarstwa domowego). Jednak przebywając w miejscach publicznych byli przez cały czas skrupulatnie obserwowani przez funkcjonariuszy SB z pionu „B” (i być może pracowników KGB)⁵⁵.

⁵² AIPN Bi, sygn. 01/111/4, Pismo zastępcy naczelnika Wydziału III WUSW w Suwałkach do zastępców szefów ds. SB Rejonowych Urzędów Spraw Wewnętrznych w Gołdapi, Węgorzewie i Giżycku, 12 XII 1988, k. 9–10.

⁵³ W tym miejscu warto zacytować pismo przekazane przez funkcjonariuszy KGB „partnerom” z SB: „Lwów i okolice odwiedza prywatnie dużo obywateli PRL. Niewykluczone, że niektórych z nich organa bezpieczeństwa PRL podejrzewają o utrzymywanie kontaktów z obcymi wywiadami, ukraińskimi nacjonalistami, syjonistami, „cerkownikami”, sektantami, szmuglerami i innymi antyradzieckimi elementami. Wg posiadanych przez nas danych poszczególne obywatele PRL przed wyjazdem do ZSRR odwiedzają państwa kapitalistyczne, gdzie spotykają się z cudzoziemcami. Poszczególne obywatele radzieccy, wyjeżdżający do PRL, spotykają się z krewnymi przyjeżdżającymi do Polski z państw kapitalistycznych. W związku z tym prosimy polskich przyjaciół o informowanie nas o radzieckich obywatelach w razie nawiązywania przez nich kontaktów z cudzoziemcami i osobami przez nas rozpracowywanymi oraz przekazywanie nam w razie posiadania kompromitujących materiałów na obywateli PRL wyjeżdżających do ZSRR prywatnie lub przechodzących nielegalnie granicę (AIPN, sygn. 0296/138/3, Notatka Szewczenki (tłumaczenie z języka rosyjskiego), 19 V 1962, k. 100).

⁵⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Szczecinie (dalej – AIPN Sz), sygn. 009/49/1, Tłumaczenie z języka rosyjskiego, 20 VI 1978, k. 178; *ibid.*, Notatka naczelnika Wydziału III KW MO w Szczecinie, 28 VI 1978, k. 177.

⁵⁵ Działania takie ilustrują sprawy o kryptonimach „Podróżnik” i „Kameleon”, dotyczące Anatola Łycza i Piotra Łachtuika, szczecińskich działaczy UTSK, którym podstawiono agenturę KGB o pseudonimach „Zieliński” i „Bierkut” (Na temat powyższych działań zob. szerzej Ślabig, A. (2011), Środowisko ukraińskie w Szczecinie w świetle dokumentów Służby Bezpieczeństwa z lat 1975–1989, Sochacki J., Teterycz-Puzio A. (red.), A Pomerania ad ultima terras. Studia ofiarowane Barbarze Popielas-Szultce w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecia pracy naukowej, Słupsk: Wydawnictwo Akademii Pomorskiej, s. 178–183).

Agentura KGB czasem wykazywała zaskakującą nieudolność kompromitującą jej działania. W grudniu 1979 r. do TW ps. „Stanisław”, jednego z działaczy ukraińskich na Łemkowszczyźnie, przybyła z wizytą znajoma ze Lwowa. Podczas chwilowej nieobecności gospodarza niezbyt dyskretnie przeszukała jego rzeczy osobiste, przeglądała prywatną korespondencję, a w trakcie rozmów wypytywała o kontakty na terenie USRR. Na koniec odwiedzin jednoznacznie oświadczyła, iż „Stanisław” „jako Łemek powinien współpracować z organami Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR”⁵⁶.

Specjalnemu nadzorowi podlegali wywodzący się z mniejszości ukraińskiej studenci (lub nauczyciele) przyjeżdżający do Kijowa na stypendia (lub kursy dokształcające) z zakresu mowy ojczystej. Jak pokazują dane z 1961 r., w oparciu o materiały operacyjne KGB, polskie władze przedterminowo odwołały aż 7 osób znanych „z wrogiego nastawienia do ZSRR” oraz prowadzących „propagandę nacjonalistyczną wśród studentów”⁵⁷. Zdarzało się, że konsekwencje pobytu w naddnieprzańskim mieście były znacznie dotkliwsze. Udowodnił to przypadek Stefana Pawliszcze, absolwenta filologii ukraińskiej Uniwersytetu Kijowskiego, i jego znajomego Leona Horaka, działacza UTSK z Elbląga. Latem 1965 r. Pawliszcze wracając z USRR przywiózł do kraju kilka samizdatów, które zaprezentował w szczupłym gronie słuchaczy w mieszkaniu Horaka. Wymienieni podjęli decyzję o powieleniu i rozpowszechnieniu wskazanych materiałów w lokalnych środowiskach ukraińskich w Polsce. Dzięki doniesieniom tajnego współpracownika SB dość szybko wpadła na trop niniejszej inicjatywy i zatrzymała jej autorów. Jednak w prowadzonym śledztwie wytworzył się impas, gdyż skonfiskowane materiały nie zawierały akcentów wymierzonych w państwo polskie lub Polaków. W ich powstanie nie angażowały się też żadne organizacje emigracyjne, które atakowałyby PRL na arenie międzynarodowej. Tym samym niezwykle trudne było wytoczenie pokazowego procesu, w którym padłyby zarzuty działalności opozycyjnej prowadzonej we współdziałaniu z obcymi ośrodkami. Dalsze czynności śledcze uzależniono od informacji, które spodziewano się uzyskać od radzieckiego aparatu bezpieczeństwa⁵⁸. Ten po kilku miesiącach potwierdził nielegalne pochodzenie i „nacjonalistyczną” zawartość pism, które pochodziły prawdopodobnie od dysydentów rozpracowywanych w sprawie o kryptonimie „88”⁵⁹. Pozwoliło to polskim organom prokuratorskim postawić zarzut przepisywania i kolportowania materiałów, „które w fałszywym i tendencyjnym świetle przedstawiały politykę narodowościową i kulturalną Rządu ZSRR wobec narodu ukraińskiego, co mogło poderwać zaufanie społeczeństwa polskiego do idei i założeń socjalistycznych dot. równouprawnienia narodów oraz osłabiać więzi sojusznicze łączące Polskę z ZSRR a tym samym wyrządzić istotną szkodę interesom Państwa Polskiego”. Był to czyn ścigany na mocy art. 23 § 1 dekretu z dnia 13 czerwca 1946 r. „o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa”. Sytuację aresztowanych dodatkowo pogorszyły ich lekkomyślne wypowiedzi zrelacjonowane organom ścigania przez agenturę celną. Skutkiem tego skazano ich maju 1966 r. na trzy lata pozbawienia wolności i pozbawienia praw publicznych na dwa lata⁶⁰.

Podwójnemu rozpracowaniu podlegali także Ukraińcy stykający się z żołnierzami radzieckimi w Polsce. Wydziałom specjalnym KGB przy jednostkach wojskowych przekazywano wykazy lokalnych „nacjonalistów” mających kontakty z emigrantami⁶¹, a także proponowano wspólną kontrolę

⁵⁶ AIPN Rz, sygn. 038/64/3, Informacja sygnałna kierownika Sekcji Wydziału III KW MO w Krośnie, 1 IV 1980, k. 268–269.

⁵⁷ Wymieniono wśród nich: Jarosława Stecha, Bohdana Gila, Leonida Buczyło, Stefana Kozaka, Irenę Rejt, Jana Tymczyne i Mikołaja Durkiewicza (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku [dalej – AIPN Gd], sygn. 003/142/7/1/DVD, Pismo zastępcy naczelnika Wydziału III Departamentu III MSW ppłk. St. Szemiota do naczelnika Wydziału III KW MO w Gdańsku, 13 VIII 1965, k. 151).

⁵⁸ Ibid., Meldunek w sprawie operacyjno-śledczej krypt. „Skoroszyt”, 5 IX 1965, k. 175.

⁵⁹ Funkcjonariusze z Kijowa ponadto proponowali „...wspólne przedyskutowanie i wypracowanie przedsięwzięć w kierunku ujawnienia ewentualnych kanałów łączności między nacjonalistami za granicą, a zwolennikami Pawliszcze w USRR. Za Waszą zgodą KBP Ukrainy może delegować w tym celu swego pracownika” (Ibid., Pismo W Smirnowa z KGB USRR do Jana Pielasy, zastępcy dyrektora Departamentu III MSW, 28 I 1966, k. 223).

⁶⁰ Szerzej na ten temat: Słabig, A. (2012), „Skoroszyt” u „Krawca”. Sprawa Leona Horaka, działacza Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego na tle sytuacji ludności ukraińskiej w powiecie elbląskim w latach 1960–1975, *Rocznik Elbląski*, t. XXIX, s. 267–304.

⁶¹ Listę taką przekazał funkcjonariuszom KGB z Bornego Sulinowa szef powiatowego referatu SB w Szczecinku (AIPN Gd, sygn. 0023/48 (obecnie w zbiorach IPN Szczecin), Pismo I zastępcy komendanta powiatowego MO

agenturalną środowisk „podwyższonego ryzyka” (m.in. działaczy kół UTSK)⁶². Sporadycznie przy okazji tępienia „czarnorynkowego” handlu artykułami pochodzenia wojskowego dokonywano aresztowań osób „kolportujących” literaturę „nacjonalistyczną” wśród żołnierzy⁶³.

Ściganie i dyskredytacja zbrodniarzy wojennych i kolaborantów

Pod koniec lat 50. służby specjalne PRL i ZSRR oraz współdziałające z nimi struktury wymiaru sprawiedliwości wszczęły procedury operacyjno-śledcze mające na celu odnalezienie i ukaranie osób podejrzewanych o przestępstwa wojenne, które uniknęły w ubiegłych latach odpowiedzialności karnej. Podstawą współpracy była umowa z 28 grudnia 1957 r. o pomocy prawnej i stosunkach prawnych w sprawach cywilnych, rodzinnych i karnych. Na przyspieszenie działań wpłynęła w dużej mierze obawa przed rozpoczynającym się w 1964 r. okresem przedawnienia karnego „za zbrodnie popełnione przez uczestników reakcyjnego podziemia”. Wszczęcie postępowania przeciwko ukrywającym się osobom pozwalało przedłużyć okres ich ścigania o następnych pięć lat⁶⁴. Skutkiem tego to właśnie na początek lat 50. i 60. przypadają spektakularne sprawy, w ramach których identyfikowano i przekazywano wymiarowi sprawiedliwości ostatnich ukrywających się (często pod zmienionym nazwiskiem) działaczy OUN, żołnierzy UPA, czy też policjantów ukraińskich. Wstępem do podjęcia działań były doniesienia obywatelskie, w których wskazywano osoby posądzane o mordowanie ludności cywilnej. W ramach zakładanej sprawy operacyjnej za pośrednictwem centralnych organów bezpieczeństwa i organów prokuratorskich zwracano się do „partnerów” po drugiej stronie granicy z prośbą o dostarczenie materiałów archiwalnych, przesłuchanie świadków i ewentualne zidentyfikowanie podejrzanego. Po zgromadzeniu niezbitych dowodów winy, jeśli zlokalizowano daną osobę na obszarze „krajów demokracji ludowej”, dokonywano jej aresztowania i postawienia przed wymiarem sprawiedliwości.

W maju 1962 r. strona radziecka prosiła SB PRL o dostarczenie materiałów obciążających Mykołę Łebedia⁶⁵, Jurija Łopatyńskiego⁶⁶ i Wołodymyra Kubijowicza⁶⁷, dotyczących ich działalności w okresie okupacji niemieckiej. Interesowano się udziałem Łebedia w tworzeniu batalionu „Nachtigall” i kierowaniu szkołami wywiadowczymi. Jednak na terenie Polski nie znaleziono osób, które bezpośrednio znały wymienionego działacza nacjonalistycznego i „fakty jego przestępczej działalności”. Podobnie szwankowała znajomość przeszłości Łopatyńskiego. Najwięcej danych zgromadzono na temat Kubijowicza, współdziałającego z Niemcami przewodniczącego Ukraińskiego Centralnego Komitetu (UCK) na terenie Generalnego Gubernatorstwa. „Cięży na nim odpowiedzialność za podsycanie antypolskich i antyradzieckich nastrojów wśród ludności ukraińskiej, organizowanie dywizji SS «Hałyczyna», policji ukraińskiej i ochotniczych ukraińskich hufców pracy” – napisano w notatce. Jednak i tu przyznawano, że nie istniała możliwość przesłuchania świadków –

ds. SB w Szczecinku do naczelnika Wydziału Kontrwywiadu Północnej Grupy Wojsk Radzieckich w Bornem Sulinowie, 22 X 1974, k. 95).

⁶² Syrnyk, J. (2008), op. cit., s. 203–204. I tak np. agent „Baranowski” z garnizonu w Kluczewie otrzymał polecenie odwiedzenia Tomasza S. z okolic Stargardu Szczecińskiego, rozmawiania z nim po ukraińsku, zbadania zakresu zainteresowań (zwłaszcza życiem politycznym USRR) i działalności kulturalnej polskich Ukraińców. Gdyby zaistniała sposobność miał poprosić o literaturę emigracyjną (AIPN Sz, sygn. 009/781, Notatka służbowa ze spotkania z agentem „Baranowskim”, 5 IX 1975, k. 203).

⁶³ AIPN Gd, sygn. 0018/31 (obecnie w zbiorach IPN Szczecin), Notatka służbowa, 29 X 1971, k. 64; *ibid.*, Wyciąg z meldunku do dyrektora Departamentu II MSW, 26 XI 1971, k. 66.

⁶⁴ Archiwum Instytut Pamięci Narodowej w Poznaniu (dalej – AIPN Po), sygn. 003/492, t. 5, Pismo zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. bezpieczeństwa w Poznaniu płk. A. Cygańskiego do naczelników wydziałów III, Śledczego i „C” oraz zastępców komendantów powiatowych (miejskich) województwa poznańskiego, 20 XI 1963, k. 208–209.

⁶⁵ Od lat 30. aktywny działacz OUN, jeden z organizatorów zamachu na ministra Bolesława Pierackiego. W latach 1939 – 1940 był komendantem szkoły dywersyjno-wywiadowczej założonej przez Abwehrę. W następnych latach jeden z przywódców OUN-B i UHWR. Po wojnie przebywał na emigracji gdzie współpracował z amerykańskimi służbami specjalnymi. Dzięki ich patronatowi i wsparciu finansowemu Łebedź kierował pracami Instytutu Badawczo-Wydawniczego *Prolog*.

⁶⁶ Z ramienia Centralnego Prowodu OUN-B był uczestnikiem rozmów z polskim podziemiem w maju 1945 r. na temat zawieszenia broni i współpracy.

⁶⁷ Był zwolennikiem OUN-M i patronował formowaniu SS „Galizien”. Po wojnie pełnił obowiązki sekretarza generalnego Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki oraz redaktora *Encyklopedii Ukrainoznawstwa*.

bliskich współpracowników Kubijowicza z UCK i OUN, którzy zbiegli za granicę i przebywali na emigracji. Tym samym przekazano stronie radzieckiej dokumenty Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce dotyczące Kubijowicza i UCK, komunikaty, odezwy i artykuły zredagowane przez Kubijowicza, a zamieszczane w „Ukraińskich Wistiach” (z lat 1940–1943), meldunki wywiadu Armii Krajowej dotyczące UCK, Kubijowicza i Łebedzia, kartę meldunkową Kubijowicza i jego fotografie, oraz kopie oświadczeń Zbigniewa Kamińskiego (jednego z najbardziej znanych działaczy podziemia ukraińskiego w Polsce) na temat działalności Łebedia i Łopatyńskiego. Przy okazji informowano, że większość materiałów pozostawionych przez UCK i władze niemieckie zarekwirowała radziecka administracja wojskowa w 1945 r.⁶⁸

W 1967 r. przedstawiciele KGB podjęli działania operacyjno-śledcze i dyskredytujące weteranów Ukraińskiego Legionu Samoobrony (ULS), walczącego u boku Niemców i biorącego udział w represjach wobec ludności cywilnej⁶⁹. Sugerowano, że „legioniści” byli w późniejszych latach wykorzystywani w charakterze kurierów przez PUN. W związku z tym funkcjonariuszy SB PRL włączono w działania na rzecz „ujawnienia i zdemaskowania ewentualnie działających na Ukrainie i PRL punowskich emisariuszy-szpiegów” oraz „udokumentowania zbrodni dokonanych przez najbardziej aktywnych «legionistów», celem zdemaskowania ich przed społeczeństwem, napiętnowania tej zbrodniczej formacji i ścisłego kontaktu OUN z faszyzmem niemieckim, a dziś anglo-amerykańskimi służbami specjalnymi”. Organy polskiego MSW zobowiązano do przekazania: zeznań aresztowanych „legionistów” i świadków, przejętych dokumentów ULS, wybranych akt komisji państwowych badających zbrodnie hitlerowskie itp. oraz materiałów archiwalnych wytworzonych przez polskie podziemie, obrazujących straty poniesione przez partyzantów w wyniku działań Legionu⁷⁰.

Współpracę w kwestii rozliczenia „zaszłości wojennych” wznowiono po kilkuletniej przerwie w drugiej połowie lat 70. Wojewódzkie struktury SB w Zamościu i Przemyśle poprosiły swoje odpowiedniki w obwodzie lwowskim o udział w gromadzeniu i weryfikacji danych dotyczących funkcjonariuszy *Ukrainische Hilfspolizei*⁷¹. W 1980 r. funkcjonariusze KGB mając na celu „kompromitację zagranicznych struktur OUN i ich uczestników, jako nazistowskich przestępców wojennych”, zamierzali opublikować zbiór dokumentów świadczących o udziale SS „Galizien” w akcjach pacyfikacyjnych ludności cywilnej, ochronie obozów koncentracyjnych i masowej zagłady. Poprosili „kolegów” z SB PRL o sprawdzenie materiałów archiwalnych na ten temat⁷².

Sygnalizowanie zagrożeń generowanych przez środowiska ukraińskie w Polsce i na emigracji

Jednym z fundamentów współpracy było wzajemne powiadamianie się o zagrożeniach mogących wywołać komplikacje w stosunkach międzynarodowych, destabilizację sytuacji politycznej w kraju, lub naruszenie jego obronności. W oparciu o informacje agenturalne (najczęściej niepotwierdzone, jednoźródłowe) ostrzegano o planowanych akcjach protestacyjnych w USRR, PRL i w krajach zachodnich (przed obliczem radzieckich i polskich dyplomatów), tworzeniu domniemych grup dywersyjno-wywiadowczych i niezależnych ukraińskich struktur politycznych.

W 1972 r. SB powiadomiła „partnerów” o zapowiadanych, a inspirowanych przez emigrantów, akcjach protestacyjnych w USRR, będących odpowiedzią na ostatnią falę represji wobec dysydentów⁷³. Siedem lat później informowano o rzekomym powstaniu na pograniczu Polski, Czechosłowacji i ZSRR „organizacji ukraińskich nacjonalistów, prowadzącej działalność

⁶⁸ AIPN, sygn. 00231/243/18, Notatka, 19 XI 1962, k. 255–257.

⁶⁹ Żołnierze ULS w 1944 r. walczyli z oddziałami Batalionów Chłopskich na Lubelszczyźnie, gdzie pacyfikowali sprzyjające partyzantom wsie. Następnie zostali skierowani do walki z Grupą „Kampinos” Armii Krajowej.

⁷⁰ AIPN, sygn. 0296/138/4, Wykaz projektowanych zagadnień do omówienia na spotkaniu w Kijowie opracowana przez W. Smirnowa, 30 V 1967, k. 163–164.

⁷¹ AIPN, sygn. 003172/5/1, Informacja dotycząca dokonywania zabójstw przez funkcjonariuszy *Ukrainische Hilfspolizei* na terenie województwa przemyskiego i zamojskiego w okresie okupacji hitlerowskiej w latach 1941–1944, 10 XII 1976, k. 9–13; *ibid.*, Informacja płk. A. Udowienko, naczelnika Zarządu KGB przy Radzie Ministrów USRR województwa [sic!] lwowskiego, 1 XII 1977, k. 14–16.

⁷² *Ibid.*, Pismo N. Siemaszko do H. Walczyńskiego, 17 XII 1980, k. 233.

⁷³ *Ibid.*, Informacja dotycząca współdziałania Departamentu III MSW z Zarządem KBP ZSRR, kwiecień 1972, k. 138–141.

organizacyjną i wywiadowczą oraz czyniącą przygotowania do prowadzenia działalności dywersyjno-sabotażowej”. Sugerowano, że „centrum dyspozycyjno-kierownicze” wymienionej struktury znajduje się na terytorium RFN. Poproszono KGB o dokonanie operacyjnych sprawdzeń grupy obywateli USSR „w celu weryfikacji charakteru i zasięgu zagrożenia”⁷⁴. Powyższą sprawę wyjaśniano w lipcu 1980 r. Po przeprowadzeniu wszechstronnych i wielopłaszczyznowych przedsięwzięć operacyjnych okazało się, że domniemana organizacja nacjonalistyczna jest tak naprawdę nieformalną grupą zielonoświątkowców, utrzymująca kontakt z Johnem Zinchiem, działaczem religijnym z Kanady. Nowe ustalenia skłoniły pracowników obu służb do zmiany kierunku działań. Czyniono wysiłki na rzecz wykrycia ewentualnego kanału przerzutu literatury religijnej na Wschód oraz „przecinania wszelkich prób pozyskiwania nowych wyznawców sekty”⁷⁵.

Daleko posunięta podejrzliwość i zaniepokojenie wywołane wydarzeniami politycznymi Polsce wpłynęło na kształt dalszych informacji sygnalizacyjnych, przybierających coraz częściej na poły sensacyjną formę. Wg radzieckiego doniesienia z października 1980 r. działające na Zachodzie struktury OUN rzekomo snuły plany wprowadzenia do Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego (NSZZ) „Solidarność” członków UTSK. W łonie polskich struktur związkowych miały być utworzone na prawach autonomii „Niezależne Ukraińskie Związki Zawodowe”. Były to wstęp do powołania analogicznego ruchu na Ukrainie⁷⁶. Działania operacyjne SB podjęte w skali całego kraju nie potwierdziły tych przypuszczeń.

W styczniu 1981 r. poinformowano MSW PRL jakoby służby specjalne USA wspólnie z przywódcami OUN zorganizowały krótkoterminowe przygotowania w celu przerzucenia do Polski „agentów-bojowników” przygotowanych do przeprowadzenia akcji dywersyjno-sabotażowych. Kandydatów rekrutowano wśród Ukraińców i Polaków posiadających kontakty rodzinne w PRL. Pośrednimi dowodami na wiarygodność powyższej informacji były podobno artykuły w ukraińskiej prasie emigracyjnej. Jednostki podległe Wydziałowi II Departamentu III MSW zostały zobowiązane do podjęcia działań operacyjno-rozpoznawczych. Po kilku tygodniach przyznano, że przedsięwzięcia skierowane wobec „obywateli różnych państw kapitalistycznych narodowości ukraińskiej, jak również wobec elementów antysocjalistycznych w środowisku ukraińskiej mniejszości narodowościowej nie potwierdziły faktu przerzutu do Polski bojówkarzy OUN”. Nie negowano jednak realności tego zagrożenia. Jednak głównym problemem było nasilenie „kampanii propagandowej przeciwko Polsce, w tym także rozpowszechniania oszczerczych i prowokacyjnych informacji dotyczących sytuacji wśród ukraińskiej mniejszości narodowościowej”⁷⁷.

Jeden z ostatnich alarmujących meldunków KGB nadszedł w październiku 1982 r., czyli w okresie stanu wojennego. Znowuż źródłem zagrożenia były emigracyjne struktury OUN (nie precyzowano jaki odłamek), które tym razem nawiązując do kolejnej rocznicy rewolucji październikowej podobno mobilizowały swych zwolenników do organizowania „różnego rodzaju manifestacji i akcji protestacyjnych obejmujących swym zasięgiem działania PRL”. Tym samym polecono funkcjonariuszom terenowych ogniw SB zaktywizować działania operacyjne w środowisku ukraińskim i „grupach skłonnych do podjęcia aktów dywersyjnych”, zabezpieczyć: cmentarze żołnierzy radzieckich, pomniki „wdzięczności”, budynki Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, akademie związane z przewrotem bolszewickim oraz zadbać o bezpieczeństwo oficerów i żołnierzy Armii Radzieckiej⁷⁸.

Weryfikacja danych osobowych

Standardową czynnością było wzajemne uzupełnianie i weryfikowanie danych osobowych dotyczących licznych obywateli PRL i ZSRR, w tym Ukraińców. Wynikało to z faktu przesunięcia granicy i powojennych migracji. Materiały archiwalne odnoszące się do konkretnej osoby częstokroć znajdowały się na obszarze dwóch państw. Podjęcie wobec niej jakichkolwiek czynności

⁷⁴ Ibid., Notatka płk. Henryka Walczyńskiego, 17 X 1979, k. 159–161.

⁷⁵ Ibid., Notatka Franciszka Łuczewicza, inspektora Departamentu III MSW, 26 VII 1980, k. 190–191.

⁷⁶ Ibid., Pismo N. Siemaszko do H. Walczyńskiego, 17 II 1981, k. 272.

⁷⁷ Ibid., Pismo N. Siemaszko do płk. H. Walczyńskiego, dyrektora Departamentu III MSW, 12 I 1981, k. 236; ibidem, Notatka płk. H. Walczyńskiego, dyrektora Departamentu III MSW, 4 II 1981, k. 237; ibid., Pismo płk. W. Króla, naczelnika Wydziału II Departamentu III MSW do naczelników Wydziałów III Komend Wojewódzkich MO, 7 II 1981, k. 238.

⁷⁸ AIPN Bi, sygn. 01/111/2, Telefonogram do zastępców komendantów wojewódzkich ds. SB, 8 X 1982, k. 100

operacyjnych wymagało zasięgnięcia informacji u „sąsiadów”. Bodaj najciekawszą sprawą tego rodzaju był fakt weryfikowania doniesień na temat bliskiego pokrewieństwa Janusza Onyszkiewicza – urodzonego we Lwowie rzecznika prasowego NSZZ „Solidarność” – z Mirosławem Onyszkiewiczem (dowódcą VI Okręgu Wojskowego „San” i referenta krajowego OUN w południowo-zachodniej Polsce). We wrześniu 1981 r. stwierdzono: „należy przyjąć z prawdopodobieństwem graniczącym z pewnością, iż J. Onyszkiewicz nie jest synem, jak również bliskim krewnym M. Onyszkiewicza”. Dla potwierdzenia powyższej konkluzji zwrócono się podczas spotkania roboczego do przedstawicieli Zarządu V KGB USRR z prośbą o sporządzenie „sprawdzeń i ustaleń”⁷⁹.

Zakończenie

Kontrola operacyjna ludności ukraińskiej była jedną z wielu płaszczyzn współpracy między komunistycznymi służbami specjalnymi Polski Ludowej i Związku Radzieckiego. Nietrudno pokusić się o wnioski sugerujące, że Służbie Bezpieczeństwa MSW PRL powierzono zadanie maksymalnego „uszczelnienia” granic Kraju Rad, odizolowania tamtejszej ludności ukraińskiej od wszelkich przejawów „nacjonalistycznej dywersji” płynącej ze środowisk emigracyjnych na Zachodzie. Kwestia zgodności podejmowanych działań z interesem ówczesnego państwa polskiego pozostaje otwarta. Ważnym aspektem współdziałania SB i KGB było rozliczenie tzw. zaszłości wojennych, które przeciągnęło się aż do lat siedemdziesiątych. Wydaje się, że miało na celu nie tylko wymierzenie sprawiedliwości ukrywającym się przestępcom, ale też zdławienie tłącego się ducha oporu wobec narzuconego systemu komunistycznego. Formy współpracy między „bratnimi służbami” umiejętnie dopasowywano do zmieniających się wydarzeń politycznych na świecie i w krajach bloku wschodniego, modyfikacji przepisów paszportowych, natężenia międzynarodowego ruchu turystycznego, czy też relacji Państwo – Kościół. Można założyć, że współpraca „na odcinku” ukraińskim wygasła dopiero w pierwszej połowie 1990 roku. Podstawowym warunkiem rozwoju dalszych badań na wskazanym obszarze jest z dawna oczekiwane udostępnienie zasobów archiwów rosyjskich.

References

1. Antoniuk, Y.M. (2019), „Dobosh Case”: the Biggest Failure of ZCH OUN Security Services in Resistance to KGB Apparatus, *Сумський Історико-Архівний Журнал*. Nr XXXII, s. 20–26.
2. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku (AIPN Bi): sygn. 01/111/2, k. 100 oraz 01/111/4, k. 9–100.
3. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku (AIPN Gd): sygn. 003/142/7/1/DVD, k. 151–223 oraz 0023/48 (obecnie w zbiorach AIPN Szczecin), k. 64–95.
4. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu (AIPN Po): sygn. 003/492, t. 5, k. 208–209.
5. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie (AIPN Rz): sygn. 038/64, t. 3, k. 268–263; 038/64, t. 6, k. 184–185.
6. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Szczecinie (AIPN Sz): sygn. 009/49/1, k. 177–178; 009/781, k. 66.
7. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN): sygn. 0236/95/2, k. 328–344; 0296/111/3, k. 19–282; 0296/138/3, k. 5–169; 0296/138/4, k. 7–286; 0236/230, k. 15–202; 00231/243/18, k. 255–257; 003172/5/1, k. 14–272; 003172/5/3, k. 199–201.
8. Hałagida, I. (2005), *Prowokacja „Zenona”. Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie „C-1” przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954)*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 268–269.
9. Idem (2008), „Szpieg Watykanu”. Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977), Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 38–283.
10. Idem (2009), *Działania aparatu bezpieczeństwa PRL wobec greckokatolickiego kapłana ks. mitrata Stefana Dziubiny*, Syrnyk, J. (red.), *Aparat bezpieczeństwa wobec mniejszości narodowych i etnicznych oraz cudzoziemców*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 203–258.

⁷⁹ AIPN, sygn. 003172/5/3, Notatka Wydziału II Departamentu III MSW, 5 IX 1981, k. 199–201.

11. Idem (2010), Polityka władz komunistycznych wobec Kościoła greckokatolickiego w PRL (etapy i próba ogólnej charakterystyki), ks. Ceynowa, T. i Knap, P., Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim i ziemi lubuskiej w latach 1945–1989, Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 157–210.

12. Idem (2011), „A-0”, „Zakon”, „Wichrzyciele” – działania aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec duchowieństwa greckokatolickiego w latach 1944/1945–1956/1957, Syrnyk, J. (red.), Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989), Warszawa–Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 351–411.

13. Majewski, M. (2011), Służba Bezpieczeństwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec ośrodków zagranicznych ukraińskich organizacji nielegalnych, Syrnyk, J. (red.), Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989), Warszawa–Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 325.

14. idem (2005), Teodor Dak i operacja „Pajaki”, Motyka, G. (red.), Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 207–247.

15. Odnowienie duszpasterstwa greckokatolickiego w Polsce 1956–1957: dokumenty (2011), Hałagida I. (zebrał i opracował), „Bazylikańskie Studia Historyczne”, t. 1, .Warszawa: Wydawnictwo: „Bazyliada”, s. 52–101.

16. Semczyszyn M. (2011), „Z przyjacielskim pozdrowieniem!” Charakterystyka wybranych dokumentów z zasobu IPN w Warszawie dotyczących współpracy MSW PRL z KGB ZSRR, Syrnyk, J. (red.), Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989), Warszawa–Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 327–339.

17. Słabig, A. (2011), Środowisko ukraińskie w Szczecinie w świetle dokumentów Służby Bezpieczeństwa z lat 1975–1989, Sochacki J. i Teterycz-Puzio A. (red.), A Pomerania ad ultima terras. Studia ofiarowane Barbarze Popielas-Szultce w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecia pracy naukowej, Słupsk: Wydawnictwo Akademii Pomorskiej w Słupsku, s. 178–183.

18. Idem (2012), „Skoroszyt” u „Krawca”. Sprawa Leona Horaka, działacza Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego na tle sytuacji ludności ukraińskiej w powiecie elbląskim w latach 1960–1975, „Rocznik Elbląski”, t. XXIX, s. 267–304.

19. Idem (2016), Kwestia ukraińska w działalności Służby Bezpieczeństwa PRL. Dokumenty i materiały, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 133 i n.

20. Idem, (2018), „Sytuacja jest w naszych rękach”. Działania aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944 – 1989, Słupsk: Wydawnictwo Akademii Pomorskiej w Słupsku, s. 335–354.

21. Sychowicz, K. (2011), Współpraca KGB USRR z MSW Polski w rozpracowywaniu środowiska byłych członków OUN i UPA w latach 1959–1969, Syrnyk, J. (red.), Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989), Warszawa–Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 340–350.

22. Syrnyk, J. (2008), Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990), Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 203–204.

23. Wiedieniejew, D. W., Bystruchin H. S. (2007), Dwobij bez kompromisów. Protybórstwo specpidrozdiliw OUN ta radjańskich sył specoperacij. 1945–1980-ti roky, Kyjiv: K.I.S., s. 410–413.

24. Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów , t. 1: (lipiec 1986–maj 1989) (2009), Dudek, A. (wybór, wstęp i opracowanie), Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 355.